

Ярослав ІСАЄВИЧ
(Львів)

ОРЕСТ МАЦЮК – ДОСЛІДНИК ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Боляче, що ця стаття пишеться не з нагоди ювілею, а як відгук на смерть талановитого організатора архівістики, визначного вченого, зразкового громадянина. У другій половині XIX і перших десятиріччях нашого століття посаду директорів архівів довіряли лише провідним історикам, які часто мали величезний авторитет серед громадськості та на державному рівні. Згодом керівниками архівних установ призначали надто часто людей з-поза науки, і тому, – навіть попри безперечні заслуги деяких з них у архівній практиці, – архіви поступово переставали бути науковими установами. В таких умовах Орест Ярославович усією своєю діяльністю сприяв поверненню справжньої престижності й архівові як установі, і високому званню директора архіву – організатора науки та хранителя національної культурної спадщини.

Коло наукових зацікавлень О. Мацюка було надзвичайно широке. Він був знавцем усіх періодів історії України, розумів значення як загально-національної, так і локальної проблематики. Проте основні напрями своїх студій історії обрав у перші роки наукової діяльності. 1956 р. вийшла з друку його перша наукова розвідка з філігранології, 1963 р. – перший краєзнавчий нарис про одне з міст Підкарпаття, 1964 р. – стаття про важливу архівну знахідку і про початки українського друкарства. Дослідження з цих тем автор продовжуватиме з гідною подиву наполегливістю і цілеспрямованістю впродовж наступних 35 років, аж до останніх днів свого працюючого життя. При цьому він завжди починатиме з одиничних і часткових тем, а одночасно будуватиме бази даних для майбутніх зведених каталогів і наукових узагальнень.

Головне, що об'єднує праці О. Мацюка – це те, що майже всі вони побудовані на основі джерел, які він сам знайшов або, принаймні, врятував від забуття.

При цьому джерелами для Ореста Ярославовича слугували не тільки архівні документи, збереження й популяризація яких були для нього головною справою впродовж усього свідомого життя, але й історичні будівлі та усна інформація наших сучасників – очевидців подій або носіїв легенд та переказів. Серед сучасних істориків України важко назвати когось, хто надавав би такого великого, майже рівнорядного значення всім трьом напрямам пошукової діяльності: фронтальні пошуки в архівах, фронтальне експедиційне обстеження пам'яток старовини, пошуки інформаторів і творення нових джерел на підставі записів їхніх розповідей. З давніших істориків приходять на

гадку хіба що Дмитро Яворницький, який теж будував свої праці на підставі вивчення архівних за формою документів (в тому числі апокрифічних), обстеження матеріальних решток давнини, залучення до наукового обігу зафіксованих дослідником усних спогадів, переказів, легенд. Певну аналогію можна вбачати в спадщині відомого польського архівіста Олександра Чоловського, який був знавцем і колекціонером документів й одночасно дослідником замків та фортець.

Вивчення паперу (в тому числі історія його виробництва і класична філігранологія) і вивчення давнього воєнного будівництва – це дві галузі, в яких О. Мацюк на порожньому місці створив відсутні раніше в Україні наукові дисципліни. Звичайно, окремі розвідки з цих тем були вже й раніше, але не було жодної спроби масштабних узагальнень на підставі максимально повної джерельної бази. В підсумку Орест Мацюк – автор фундаментальних праць, які гідно репрезентують Україну у світовій філігранології, а також низки розділів до зведеної праці про замки й фортеці.

Дослідження про виробництво паперу і з філігранології становлять понад третину всіх публікацій О. Мацюка: вісім десятків із 234 зареєстрованих у його бібліографії. Високим науковим рівнем відзначалися вже його перші розвідки з цих питань – “До історії українських папірень XVI ст. та їх водяних знаків” (Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1962. – № 5) і “Водяні знаки деяких українських папірень XVI – початку XX ст.” (Там само. – 1964. – № 1). Це вже був підсумок значної проведеної роботи. Названі статті і ті, що з’явилися після них, не були б такими ґрунтовними, якби дослідник не створив перед тим унікальну колекцію зразків старого паперу з водяними знаками.

Водночас він влаштуовував експедиції – переважно одноособові і завжди за власний рахунок – не тільки до всіх місцевостей, де за архівними та літературними даними було колись виробництво паперу, але також і до тих, де зафіксовано слова з коренем “папір” (найпростіше “папірня”), як топоніми (назви населених пунктів, річок тощо) або ойконіми (назви хуторів, полів, вулиць і т. ін.). І ось врешті вийшла з друку значна, як на той час, за обсягом (296 сторінок великого формату) книга О. Мацюка “Папір та філіграні на українських землях”. До речі, така назва народилася під тиском заляканого на той час видавництва: змушеним до самоцензури редакторам видавалось, що визначення “український папір” або навіть “виробництво паперу на Україні” могли б спровокувати звинувачення в націоналізмі. Без згоди автора викреслили згадку про те, що один із репродукованих водяних знаків був зображенням герба гетьмана Івана Мазепи. Не з вини автора, а навпаки, всупереч його волі дозволили опублікувати матеріали лише в межах кордонів Української РСР. Але, за винятком цього аспекту, авторові вдалося відстояти основний зміст своєї праці.

Книга стала зібранням ґрунтовних довідок-нарисів про старовинні папірні і механізовані фабрики паперу, що прийшли їм на зміну*. Обсяг цих статей був різним залежно від кількості наявних матеріалів. Але кожна з них, навіть найменша, була підсумком сумлінного самостійного дослідження. У всіх випадках, де подано відповідні матеріали, використано архівну документацію, матеріали обстеження підприємств чи їх залишків і, врешті, інформації від тих, хто щось пам'ятав про давнє виробництво паперу. Наприклад, у Вербі (колишнього Дубенського повіту Волинської губернії) Орест Мацюк довідався, що на початку нашого століття майстром-папірником на місцевій фабриці був його однофамілець. Виробник паперу не був родичем майбутнього дослідника; збіг пояснюється поширеністю по всій Україні прізвищ, що пов'язані з ім'ям Маць(ко) – давньою здрібнілою формою імені Матвій.

Великою заслугою дослідника було зібрання ним малюнків та фотографій фабрик паперу. Особливо ж цінним став альбом філіграней – всього 841 одиниця. Вихід книжки О. Мацюка з радістю привітали як українські науковці (вони прийняли її як внесок у дослідження історії й культури рідного народу), так і дослідники паперу з інших країн. Орест Мацюк став визнаним авторитетом у міжнародному гроні дослідників. Треба сказати, що їх у світі небагато, але більшість – висококваліфіковані фахівці. Природно, що вони визнали молодого українського науковця своїм колегою, його стали запрошувати на світові конгреси, згодом прийняли членом Міжнародного товариства дослідників паперу.

Якщо перша книга О. Мацюка була внеском у вивчення однієї з важливих галузей промисловості, то праця “Філіграні архівних документів України 18–20 ст.” (Київ, 1992. – 349 с. – 3 іл.) стала незамінним посібником для визначення часу виникнення документів, які не датовано в тексті. Тут із застосуванням розробленої дослідником оригінальної методики репродукування відтворено 714 знаків. Це справжня копальня наукової інформації.

Особливої згадки заслуговують студії О. Мацюка над папером стародруків – видань Франциска Скорини, Івана Федоровича, Гедеона Балабана та інших видавців. Оскільки в архіві Львівського Ставропігійського братства збереглися матеріали про закупівлю паперу місцевого виробництва (Жашківської, Куткірської, Равської та інших папірень), це дало змогу на підставі виявлення надрукованих на такому папері книжок встановити з абсолютною точністю філіграні цих папірень.

* Орест Ярославович дуже дбав про культуру мови своїх праць, про вдосконалення української наукової термінології. Всупереч опорів деяких редакторів, він відновив у вжитку старовинне слово “папірня” на позначення мануфактурного підприємства, принципово відмінного від фабрики, що приводилася в рух машиною. Негативно ставився до словосполучення “паперова фабрика”. “Адже вона не з паперу зроблена, – говорив він, – треба говорити про фабрику паперу”.

Підсумком багаторічних студій стала книжка “Історія українського паперу” (Київ, 1994), а також німецькомовні статті, опубліковані в Німеччині та Португалії. Значення цих статей чужоземними мовами, як і доповідей вченого на міжнародних конгресах полягає в тому, що автор інформував світову наукову громадськість про українську філігранологію, створену насамперед його зусиллями. Якщо йдеться про книжку “Історія українського паперу”, яку доцільно перевидати більшим накладом, то цінні всі її розділи: про історіографію питання, історію виробництва паперу, філіграні.

З 1980-х років усе частішими стають праці О. Мацюка про окремі замки й фортеці, згодом створюються узагальнювальні нариси про оборонне будівництво Поділля й Галичини. А головне – підготовано величезну базу даних, яка охоплює численні виписки з архівних документів, малюнки, фотографії, записи інформацій обізнаних людей. Все це стало підставою для фундаментальної праці, публікацію якої автор вже не побачив за свого життя.

Поряд із науковими та науково-популярними творами про замки, великою заслугою дослідника стала діяльність, спрямована на рятування і реставрацію пам’яток старовини. У цьому плані він плідно працював як активіст Українського товариства пам’яток історії та культури. Посилаючись на це товариство, наполегливо готував матеріали для майбутнього музею паперу, мріяв створити при ньому чинну папірню за давнім зразком. Реалізація цього задуму була б гідним внеском у вшанування пам’яті визначного дослідника.

Цілком природно, що одне з центральних місць у науковій діяльності О. Мацюка становили узагальнювальні нариси про рідний архів, праці про його окремі фонди. Не тільки наукове, але й національно-культурне значення мали його повідомлення – самостійні або разом з колегами – про знахідки нових цікавих матеріалів про Ольгу Кобилянську, Михайла Драгоманова, Євгена Петрушевича та інших визначних діячів. Особливо цінними є його огляди історичних документів з історії України, що зберігаються в Польщі.

Відштовхуючись від архівних знахідок, учений створив змістовні статті про деякі міста і села Підкарпаття, а також про Львів. Надзвичайно плідними були його дослідження про історичне минуле Трускавця. Створена спільно з відомим медиком О. Мацієвським бібліографія публікацій про Трускавець, низка статей, врешті, підготована, але ще не видана підсумкова історична праця – все це було даниною поваги і любові до міста, де майбутній вчений народився і провів дитячі роки.

Окреме місце в наукових зацікавленнях О. Мацюка становила історія друкарства. Знайшовши документ кінця XVIII ст. про те, що Степан Дропан ще в XV ст. начебто подарував Львівському Онуфріївському монастиреві друкарню, О. Мацюк вважав своїм обов’язком опублікувати цей документ. Очевидно, він вважав, що й легендарні версії заслуговують на популяризацію з огляду на свій можливий суспільний резонанс. Це стосується і публікації

припущень І. Вагилевича щодо можливості виробництва паперу в Галицько-Волинському князівстві. Публіцистичний талант автора виявився в його полеміці з критиками його гіпотез, які керувались не знанням матеріалів, а своїми уявленнями про політичну правильність тих чи інших тверджень. В усякому разі, високої оцінки заслуговує внесок О. Мацюка у вивчення надійних джерел з історії друкарства. Достатньо згадати про виявлення ним невідомих раніше документів про Івана Федорова (Федоровича) та Спиридона Соболя, участь у підготові збірника документів “Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні”.

Орест Мацюк був також талановитим популяризатором науки, блискучим лектором. А насамперед він був великим патріотом, людиною з розвиненим почуттям громадянського обов'язку. У короткому нарисі неможливо повно схарактеризувати всі його заслуги для історичної науки, практичної архівістики, рятування культурної спадщини. Він був активним учасником державотворчих процесів, будівництва справжнього громадянського суспільства.

Важко повірити, що Ореста Мацюка нема посеред нас, що ми не побачимо його чарівної усмішки, не почуємо завжди глибоких і принципових, забарвлених неповторним гумором виступів. Його свіжа могила виросла на Личаківському кладовищі, для дослідження якого він багато зробив. Символічно, що історик України, борець за її національні інтереси спочив вічним сном поруч із могилами вояків Української Галицької Армії, героїв Визвольної війни 1918–1919 рр.

Учений пішов від нас. Але залишилися матеріали, які зібрав, фундаментальні праці, які написав. Їх із вдячністю використовуватимуть наступні покоління науковців, за ними вчитимуться студенти. І в цьому справжнє безсмертя вченого.